

Шакеева Ботакоз Рахимбековнаның
«Қазақстандағы ұлттық бірегейліктің қалыптасу аясындағы қазақ
этникалығы» атты «6D050200 – Саясаттану» мамандығы бойынша
«философия докторы» (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған
диссертацияға
АНДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазақстанда тәуелсіздік алғаннан бері дәстүршілдік бағыттың өсуі – мәдени сананың, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың қайта жаңғыруы түрінде және олардың мемлекет пен қоғам өмірінің барлық салаларына белсенді түрде араласуы арқылы көрініс берді. Бұл үрдістер қазақ тілі мәртебесінің, рулық қатынастар мен халықтық мерекелердің және тағы басқа да ұлттық құндылықтардың қайта қалпына келуі түрінде байқалды. Сондықтан еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан үкіметі алдында этносаралық тепе-теңдікті сақтай отырып және мемлекет құрушы этностың талаптарын ескеру арқылы қалай көпэтносты қоғамды біріктіруге болады деген күрделі мәселе тұрды. Мемлекет бұл күрделі міндетті біртіндеп қазақстандық бірегейлікті алға жылжыта отырып, азаматтық ұлтты құру арқылы тиімді шешу жолын таңдады. Бірақ Қазақстанның ұлттық бірегейлігі тек әлеуметтік-саяси аспектілерден ғана тұрмайды, сондай-ақ, оның құрамында көпэтносты мемлекеттерге тән аса маңызды этномәдени аспектілер де жоқ емес, себебі «ұлт» түсінігінің өзі азаматтық-саяси және этномәдени қағидаларды біріктіреді. Қазақстанда ұлттық бірегейліктің қалыптасуы азаматтық бірегейлікке негізделгеніне қарамастан, бұл үрдісте қазақ этносы мен мәдениетінің өзіндік үлкен ықпалы бар екенін түсінуіміз керек. Осыған байланысты қазақ этникалығының негізгі саяси және социомәдени белгілері жан-жақты ғылыми зерттеу мен оған терең талдауды қажет етеді. Ол үшін қазақ даласында саяси жүйенің қызмет етуінің ерекшеліктері, сананың мәдени және тарихи синкретизмі мен оның қоғамның саяси және мәдени өмірінде көпқырлы сипаты, тілдің рөлі мен рулық қатынастардың, тарихи сананың қайта жаңғыруы сияқты тағы да басқа мәселелерді терең ғылыми ой-толғаныстан өткізу керек.

Бүгінгі күні елдің ұлттық бірегейлігін қалыптастыру тақырыбында көптеген кешенді ғылыми зерттеу жұмыстары бар. Дегенмен, қазақстандық ғылыми дискурста ұлттық бірегейліктің қалыптасуына қазақ этникалығының ықпалын зерттеу тақырыбына қатысты еңбектер әлі де жеткіліксіз. Бұл біздің таңдап алған зерттеу тақырыбымыздың қазіргі уақыттағы өзектілігін айқын көрсетеді.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Ұлттық бірегейлік мәселелері шетелдік және отандық ғылыми әдебиеттерде белсенді түрде қарастырылып келеді. Солардың ішінде көрнекті өкілдерінің еңбектерін атауға болады: И.Г. Гердер, И.Г. Фихте, К.Гирц, Б.Андерсон, Р.Брубейкер, П.Бурдые, Э.Геллнер, Э.Хобсбаум, В.Тишков, В.Бадмаев, Э.Смит, Д. Белл, Г.Вулп, Н.Глейзер, Д.Мойнихэн және тағы басқалары. Қазақстандағы ұлттық бірегейліктің қалыптасу мәселелері келесі шетелдік ғалымдардың еңбектерінде кеңінен

жарық көрді: Б.Даве, М.Б. Олкотт, Э.Шатц, М.Ларуэль, В. Фирман, Д. Лейтин, Г. Лapidус, С. Пейруз және тағы басқалар.

Қазақстандық зерттеушілер арасында осы мәселемен айналысқан ғалымдар: А.Н. Нысанбаев, В.Ю. Дунаев, В.Д. Курганская, Р.Қ. Қадыржанов, Д.Д. Ешпанова, М.С. Шайкемелев, З.К. Шаукенова, Д. Кудайбергенова, Д.Шарипова, Т.Қ. Әуелғазина, М.Ж. Сеңгірбай, Б.Б. Бюлегенова, Б.Б. Әбдіғали, Е.Қ. Әлияров, Е.Б. Асылтаева, Ә.Ғали, Т.А. Козырев, С.Ш. Мұсатаев және басқалары.

Жоғарыда аты аталған авторлардың ғылыми еңбектері Қазақстанда ұлттық бірегейліктің қалыптасуы мәселелерін зерттеуде ең маңызды зерттеулердің бірі болып саналады. Алайда Қазақстанда қазіргі ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда қазақ этникалығының рөлі мен орны жан-жақты қарастырылмаған. Сондықтан осы диссертациялық жұмыста қазақ этникалығының трансформациялану мәселелері кеңінен қамтылады және оның Қазақстанның қазіргі ұлттық бірегейлігінің қалыптасуына ықпалы ғылыми тұрғыда зерттелінеді.

Диссертацияның негізгі гипотезасы. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың бірнеше кезеңін бастан өткерді. Елде қазақстандық ұлттық бірегейлік пен бірлікті күшейтуде әр түрлі мемлекеттік бағдарламалар, стратегиялар мен тұжырымдамалар қабылданды, оларда қазақ этносы Қазақстанның ұлттық бірегейлігін қалыптастырудың өзегі болып қала береді. Өз кезегінде қазақ этносының тарихи қалыптасуы мәдени, діни және дүниетанымдық синкретизмге негізделген. Тиісінше, қазіргі Қазақстан үшін ұлттық бірегейліктің оңтайлы формасы тактикалық және ситуациялық негізде этникалық, азаматтық бірегейлік пен көпмәдениеттіліктің интеграцияланған түрі мен мобильді синтезі ретінде құрылуы керек.

Диссертациялық жұмыстың зерттеу нысаны Қазақстан ұлттық бірегейлігін қалыптасу аясындағы қазақ этникалығы болып табылады. Қазақ этникалығын біз қазақ этносының бірегей өзіне тән ерекше қырларының жиынтығы ретінде алып қараймыз. Біз қазақ этносының ерекшеліктерін антропология немесе мәдениеттану тұрғысынан емес, көбінесе оның ұлттық бірегейлікті құруға тигізетін ерекше ықпалын саясаттанулық көзқарас тұрғысынан қарастырамыз.

Диссертациялық зерттеудің пәні – жаһандық және аймақтық үрдістердің ықпалынан өзгеріске ұшырайтын қазақ этникалығының негізгі белгілерінің эволюциясы. Бізді қазақ этникалығын зерттеуде Қазақстанның ұлттық бірегейлігін қалыптастыруға ықпалы зор ерекше қасиеттер қызықтырады. Ол үшін қазақ этносының даму тарихы барысында орын алған өзгерістер мен өзіне ғана тән ерекшеліктерді терең сараптаудан өткізуді қажет етеді.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты – Қазақстанда ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы қазақ этникалығының рөлін талдау. Бұл мақсатқа қол жеткізу барысында келесі **міндеттер** алға қойылды:

- әлемдік және қазақстандық ғылыми әдебиеттердегі ұлттық бірегейлік концепциясын талдаудың негізгі тәсілдерін қарастыру және Қазақстан үшін қолайлы бірегейлік теориясын анықтау;
- этникалықты зерттеудегі әртүрлі концепциялар мен тәсілдерді талдап, қазақ этникалығының негізгі аспектілерін ашу;
- Қазақстанның ұлттық бірегейлігінің қалыптасуындағы қазақ этникалығының тарихи дамуына батыс және шығыс векторларының ықпалын көрсету;
- қазіргі кезеңдегі қазақ этникалығының генеалогиялық параметрлерінің әсерін ашып көрсету;
- тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ тілінің рөлі мен мәртебесін және оның жалпы қазақ болмысының қалыптасуына әсерін зерттеу;
- қоғамдық сананы жаңғырту үрдісінде қазақ этникалығының трансформациясын бағалау.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі. Диссертацияның теориялық негізін әлем және аймақ тарихындағы ұлттық және этномәдени бірегейлік көріністерінің әр түрлі аспектілерін зерттеген шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері құрайды.

Диссертацияда қазақ этникалығының саяси және әлеуметтік функциялары ежелгі кезеңнен бүгінгі күнге дейін қалай өзгергенін түсіну үшін тарихи әдіс қолданылды. Азаматтардың этникалық бірегейлігінің ерекшеліктерін анықтауда тіл мен рулық қатынастардың рөлін зерттеу үшін қазақ ауылдарында сауалнама және тереңдетілген сұхбат сияқты әлеуметтанулық-антропологиялық әдістер қолданылды. Талдаудың құжаттық әдісі ұлттық саясат саласындағы мемлекеттік бағдарламалық құжаттарға, тиісті нормативтік құқықтық актілер мен бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған мақалаларға талдау жасауда қолданылды. Бұқаралық ақпарат құралдарында жарық көрген ұлттық саясат саласына қатысты мемлекеттік бағдарламалық құжаттар, соған сәйкес нормативті актілер мен заңдарды талқылауда құжаттық әдіс кеңінен қолданылды.

Зерттеудің эмпирикалық базасы. Негізгі дереккөздер ретінде ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының «Қоғамдық сананы жаңғырту міндеттері аясындағы қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында жүргізілген сандық әлеуметтанулық зерттеулердің деректері пайдаланылды. Зерттеу 2019 жылдың сәуір-шілде айларында жүргізілді. Сауалнамаға Қазақстан бойынша 1800 адам қатысты. Сондай-ақ, сапалық әдіс аясында ақпарат жинаудың екі негізгі құралы қолданылды: шағын қалалардың, сондай-ақ ауылдық елді мекендердің тұрғындарымен фокус-топтық пікірталас, сарапшылық қоғамдастық өкілдерімен тереңдетілген сұхбат жүргізілді.

Сондай-ақ 2020 жылы Қазақстанның бірнеше ауылында жүргізілген тәуелсіз сапалы әлеуметтік-антропологиялық зерттеулердің деректері де сараланды. Зерттеулер Алматы облысының Қасымбек, Көктөбе, Ынтымақ және Масақ ауылдарында (қазіргі Қазтай Ұлтарақов атындағы ауыл) жүргізілді. Іріктеу Алматы қаласынан 100-150 шақырым қашықтықта 5000

адамға дейінгі ауылдар арасында жүргізілді. Жалпы әр ауылда 5-7 тереңдетілген сұхбат алынды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Диссертацияның ғылыми жаңалығы туралы тұжырымдар келесідей:

- ұлттық бірегейлік феноменін талдауда примордиалистік, конструктивистік және инструменталды концепцияларды біріктіретін көппарадигмалық көзқарастың өзара байланыстылығы дәлелденді;

- «этникалық» категориясы этностық топтың ерекше қасиеттері ретінде мәні ашылып, оның негізгі тіл мен рулық қатынастар сияқты нышандары талданды;

- синкретизм негізінде қазақ этносының батыс және шығыс векторының әсерінен өзгеру кезеңдерінің өзіндік классификациясын ұсынды және әрбір кезеңнің нәтижелері атап көрсетілді;

- рулық-тайпалық қатынастардың қазақтар үшін квазитрайбализм түріндегі белгілі бір мүдделерді жүзеге асыру құралы ретіндегі маңызы ашылды;

- Жүзеге асыруда күш-жігер талап ететін қазақ тілінің қазақстандық бірегейлікті біріктіруші фактор ретіндегі мәртебесі мен рөлі анықталды;

- Ұлттық құрылыстың этномәдени және азаматтық ұстанымдарының біріктірілген формасы мен релевантты синтезі бүгінгі күні Қазақстанның ұлттық бірегейлігін қалыптастырудың тиімді жолы болып табылады.

Диссертацияның теориялық және ғылыми-тәжірибелік маңызы.

Диссертацияның теориялық маңыздылығы оның тұжырымдары ұлттық саясаттың өзекті мәселелерін әзірлеуге және шешуге негіз болуымен айқындалады. Сондықтан зерттеу нәтижелерін Қазақстанның ұлттық бірегейлігінің одан әрі дамуының тарихи генезисі мен траекториясының қалыптасуының біртұтас ғылыми теориясын қалыптастырудың дереккөздерінің бірі ретінде пайдалануға болады. Сондай-ақ диссертацияның нәтижелері ұлттық саясатты қалыптастыруға және жүзеге асыруға қатысатын Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарына, министрліктеріне және ведомстволарына қолданбалы ұсыныстардың ғылыми көзі ретінде қолдануға болады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар.

1. Қазақ этикалығының пайда болу көріністерінің идентификациялық стратегияларын анықтау кезінде қазақстандық қоғамдағы пікірді екіге бөліп қарастыруға болады, олар – примордалистер және конструктивистер. Осыған сәйкес қазақ этникалығының этномәдени аспектілерін талдауда примордиалистік тәсіл қолайлы болса, ал азаматтық бірегейленуді талдауда конструктивистік тәсіл нақты басымдыққа ие. Осылайша қазақ этникалығы мен қазақстандық бірегейлікті талдауда кешенді тәсіл жағдаяттық сипатты иеленуі тиіс, өйткені зерттеу пәнінің нақты аспектілерінің маңыздығына байланысты тәсілдерді таңдап қолдану артықшылықты иеленді.

2. Қазақ этносының генеалогиялық факторы қазақ тарихында әрқашан өте маңызды рөл атқарды. Кеңестік кезеңде тыйым салынғанына қарамастан шежірені білу міндетті түрде әрбір қазақ ұлты үшін ең маңызды этномәдени

белгі болып табылды. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін шежіреге деген қызығушылық одан да артып, саясатта және қазақтың күнделікті өмірінде генеалогиялық фактордың рөлін өзгертті. Қазақ ауылдары арасында жүргізілген зерттеулер нәтижелері қазақ қауымдастықтарында рулық қатынастар мен шежіренің қайта жаңғыруы квазитрайбализмді тудырды. Атап айтқанда, рулық қатынастар олардың өздерінің жеке мүдделері үшін бір-бірімен сенімді және жақын қарым-қатынас орнатуда қолданылатын құралдардың біріне айналып кеткенін көрсетті.

3. Қазақ тілінің мемлекет пен қоғам өміріндегі рөлі – қазақ қауымдастығы үшін ең өзекті және әлсіз тұсы болып саналады. Қазақстан тәуелсіздік алған кезде көптеген қазақтар, әсіресе, Қазақстанның Солтүстігінде және үлкен қалаларда тұратын тұрғындар өздерінің этностық ана тілін күнделікті тұрмыстық өмірінде қарым-қатынастың толыққанды құралы ретінде пайдаланбады. Және де бүгінгі күні қазақ тілін елдің ақпараттық кеңістігіне ендірудегі мемлекеттің жетістігіне қарамастан, ол қазақстандық қоғамда өзіне тиісті орын мен дәрежені осы күнге дейін иелене қойған жоқ. Сонымен бірге бірегейлік сезімі бәрінен бұрын проблемалық немесе осал тұсы саналатын этникалық белгілерді қорғауға негізделетінін түсіну маңызды. Бірақ та әлем тәжірибесі көрсетіп отырғандай Алжир, Уэльс, Үндістан және басқа да көптеген екі тілді немесе көп тілді елдерде ана тілін қалпына келтіру үрдісі өте ұзақ және күрделі екенін айтып кеткен жөн. Сондықтан тіл саясаты және қазақ тілінің қазақстандық қоғамда мәртебесін көтеру үшін ұйымдастырылған шаралар осындай маңызды тұсты ескеру қажет.

4. Қазақ тарихының әртүрлі кезеңінде батыстық және шығыстық векторлардың ықпалы кезек-кезек ауысып отырды: ықпалы кейде артты, кейде әлсіреді. Осы сияқты өзгерістер қазақ халқының тарихи дамуында терең із қалдырды, себебі қазақ этникалығының өн бойында кездесетін көпвекторлық және бейімделушілік ерекше келбетін қалыптастырды. Бүгінгі таңда еліміздегі мәдени плюрализм қазақ этносының өзінің мәдени еркіндігінің заңды жалғасы болып табылады. Қазақ этносының өзі біркелкі емес, әртүрлі мәдениеттерді бойына сіңіріп, әртүрлі көзқарастардан және құндылықтардан тұрады. Демек, қазақ ұлтының өзі көпмәдениетті сипатқа ие. Мұндай қасиеттер ұлттық бірегейліктің біріктіруші идеологиясын құру мақсатында басқа да қазақстандық этникалық топтарын қызықтырып, қазақ этникалығын жаңғыртуға көмектеседі. Ұлттық болмыстың тұрақты құбылыс емес, уақыт пен дәуірдің ықпалынан өзгеріп отыратын динамикалық құбылыс екенін түсіну маңызды. Қазақстан үшін ұлттық бірегейлік мәселесінде этникалық және азаматтық бірегейлік пен көпмәдениеттілік арасындағы тепе-теңдікті тауып, олардың арасында шеберлікпен іс-қимыл жасау маңызды.

Диссертациялық жұмыстың сыннан өтуі және мақұлдануы. Диссертация ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының ғылыми кеңесінде, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ философия және саясаттану факультетінің саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының ғылыми отырысында талқыланды.

Зерттеу барысында алынған негізгі нәтижелер мен қорытындылар ҚР ҒЖБМ БҒСБК бекіткен 5 ғылыми журналда орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде жарияланды. Сонымен қатар халықаралық және отандық ғылыми конференциялар мен дөңгелек үстелдерде 6 мақалалар апробациядан өтті. 2020 жылы 40 процентиль көрсеткішімен Scopus деректер базасына енген «Central Asia and Caucasus» журналында ««Tribalism in Kazakhstan: tradition reborn or social instrument» мақаласы жарияланды.